

تبیین آموزه‌های دینی در مکتب شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی (بر مبنای تحلیل محتوای وصیت‌نامه سردار)

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر

فاطمه حاجی اکبری* ID

بجنورد، بجنورد. ایران

مدرس گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر

معصومه شیردل ID

بجنورد، بجنورد. ایران

چکیده

با تأسی از فرمایشات رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی)، بایستی نسبت به سیره و سلوک سردار سلیمانی، نگاه مکتبی داشت. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد ارائه الگویی از تعالیم انسان‌ساز در مکتب درس آموز شهید سلیمانی است. (مسئله) بدین منظور، با استفاده از با استفاده از روش نظام‌مند «تحلیل محتوای مضمونی» به تبیین هدفمند و وصیت‌نامه سردار سلیمانی می‌پردازد. بر اساس میزان فراوانی مضامین اصلی و فراگیر متن وصیت‌نامه و تحلیل محتوای کیفی و کمی (روش)، مهم‌ترین آموزه‌های دینی این مکتب به ترتیب اولویت عبارتند از: شهادت‌طلبی؛ ولایت‌مداری؛ توحید باوری؛ عشق به اهل بیت (علیهم‌السلام)؛ اخلاق‌مداری؛ توجه به اصول دین. سردار سلیمانی، به‌عنوان اسوه بیداری اسلامی در دوران معاصر، در عرصه جهاد تبیین نیز بسیار مجاهدت نمود. او که با اعتقاد به روایت «مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا»، شرط شهید شدن را شهید بودن می‌دانست، پیوسته «آرزوی شهادت» داشت و بر لزوم «تعظیم شهیدان» و «تکریم خانواده شهید» تأکید می‌ورزید. ابراز اعتقاد و ارادت سردار نسبت به مقام ولایت و امامین انقلاب بی‌نظیر است. لذا ولایت فقیه را «رنگ خدا»، امتداددهنده ولایت علوی و مهم‌ترین اصل معرفی می‌کند. شهید سلیمانی نگاه توحیدی داشت و تمام کارهایش فقط برای رضای خدا بود. سراسر وجود و کلامش را اقرار به «ما ملت امام حسینیم» و عشق به معصومین (علیهم‌السلام) فرا گرفته بود. از دیگر آموزه‌های متعالی این مکتب، می‌توان به منش اخلاقی و آخرت‌گرایی اشاره نمود. (یافته‌ها)

کلیدواژه‌ها: سردار شهید حاج قاسم سلیمانی، مکتب، وصیت‌نامه، آموزه‌های دینی، تحلیل محتوا،

شهادت‌طلبی

دریافت: ۱۴۰۲-۰۶-۱۰

* نویسنده مسئول f.hajiakbari@kub.a.c.ir

پذیرش: ۱۴۰۲-۰۷-۱۱

صفحات مقاله: ۴۷-۷۵

مقدمه و بیان مسئله

مکتب اسلام شاگردانی برجسته و اثرگذار دارد که همواره در پی هدایت جامعه اسلامی بوده‌اند. مهم‌ترین دغدغه و تلاش پیوسته آنان در جهت صیانت از آرمان‌های انقلاب و ارزش‌های دینی است. لذا هرگاه احساس کنند در جامعه نسبت به این اصول ارزشمند، قصور یا انحرافی صورت گرفته بلافاصله وارد عمل می‌شوند و با کلام نافذشان باعث رفع این موانع و انحرافات در جامعه اسلامی می‌شوند. از سوی دیگر، وصیت‌نامه‌های این بزرگان نیز از جمله اسنادی است که پس از درگذشت ایشان، برای تاکید روی آرمان‌ها و جلوگیری از کج‌روی مردم و بیان توصیه‌هایی در زمینه‌های مختلف از جمله مسائل دینی مورد توجه و استفاده قرار می‌گیرد.

از میان چهره‌های شاخص نظام جمهوری اسلامی ایران، سردار شهید سلیمانی، جزو برجسته‌ترین قهرمانان بین‌المللی محسوب می‌شود که نشان‌های فتح و ذوالفقار را از دستان مقام معظم رهبری دریافت کرده است. (موسوی، ۱۳۹۸، ص ۷۶؛ 2018 Soufan. ؛ Gen. 2020) که ایشان علاوه بر حضور مؤثر در میداين نظامی، در میدان نبرد فکری و قدرت نرم نیز حضور فعالی داشتند. یکی از بهترین منابع مستند برای دستیابی به باورها، آرمان‌ها و اندیشه‌های وی، متن وصیت‌نامه ایشان می‌باشد.

لازم به ذکر است از آنجا که در این نوشتار، مجال نقل کامل متن وصیت‌نامه سردار فراهم نبود، به فراخور بحث، بخش‌هایی از این محتوا متناسب با مباحث مربوطه آمده که به صورت برجسته در متن پژوهش حاضر مشخص شده است و از کتاب «میثاق نامه مکتب حاج قاسم» گزارش می‌شود.^۱

بی‌تردید، به دلیل جایگاه والای سردار دل‌هاست که پس از عروج ملکوتی ایشان، مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در پیام تسلیت چنین فرمودند: «او نمونه برجسته‌ای از تربیت‌شدگان اسلام و مکتب امام خمینی (ره) بود». همچنین ضمن بیانات خطبه‌های نماز جمعه مورخ ۹۸/۱۰/۲۷، در توصیفی بی‌نظیر می‌فرمایند: «سردار شهید عزیز ما را با چشم یک مکتب، یک راه، یک مدرسه درس آموز، با این چشم بنگرید». (بایگ‌های حفظ و نشر آثار آیت‌العظمی خامنه‌ای) این سخنان گهربار مهم‌ترین دلیل بر ضرورت الگوگیری از منش دینی مکتب

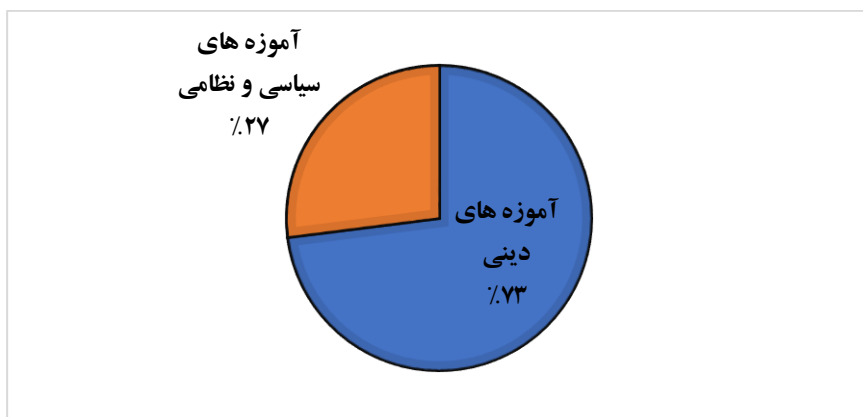
^۱ برای مطالعه محتوای کامل وصیت‌نامه شهید سلیمانی و مشاهده متن دست‌نویس آن،: (رک).

مؤسسه مکتب حاج قاسم، ۱۳۹۸، ص ۴-۶۶)

سردار سلیمانی است. رابطه صمیمانه و قابل اعتماد سردار و رهبر معظم انقلاب نیز نشان از جایگاه والای وی دارد. (Tabatabai, A. M. 2020)

۱.۱. اهمیت تبیین آموزه‌های دینی در مکتب شهید سلیمانی

شهید سلیمانی با وجود اینکه یک شخصیت برجسته نظامی و سردار عالی‌رتبه جمهوری اسلامی ایران بود، اما در وصیت‌نامه پرمحتوایش، فارغ از آن جایگاه نظامی، چنان قلم زده است که گویا کلمات و مضامین آن از زبان عالمی روحانی و عارفی وارسته بیان می‌شود. با مطالعه عمیق و تحلیل علمی و دقیق متن وصیت‌نامه سردار ملاحظه می‌شود که برخلاف تصور اولیه، حجم قابل توجهی از مضامین موجود در این محتوا، ناظر به آموزه‌های دینی است. نموداری که بیانگر میزان فراوانی مقوله‌های مستخرج از وصیت‌نامه سردار سلیمانی است به شکل ذیل ترسیم می‌گردد.

تصویر ۱: نمودار فراوانی مقوله‌های مستخرج از وصیت‌نامه سردار سلیمانی

لازم به ذکر است که نمودار فوق از جمله مهم‌ترین دستاوردهای پژوهش حاضر می‌باشد که فرایند رسیدن به آن، در ادامه این نوشتار در مبحث «روش اجرای تحلیل محتوا در وصیت‌نامه سردار سلیمانی» کامل بیان شده است و مجالی برای تکرار مطالب نیست. بنابراین می‌توان گفت در اندیشه سردار سلیمانی، مسائل دینی بسیار حائز اهمیت است. تمرکز ویژه ایشان به اموری نظیر رعایت حدود الهی، موازین شرعی و اخلاق اسلامی نه تنها در زبان، بلکه در عمل ثابت شده است. شواهد و مستندات فراوانی از اولویت دهی سردار نسبت به مسائل اخلاقی و دینی حتی در حساس‌ترین میادین نظامی گزارش شده است که خود به نوعی، مؤید اهمیت موضوع پژوهش حاضر می‌باشد.

۱.۲. اهداف و پرسش‌های پژوهش

در بیانات مقام معظم رهبری، شخصیت‌های محدود و ویژه‌ای اسطوره‌نمیده شده‌اند که بررسی آنها نشان می‌دهد، وجه مشترک تمام آن اسطوره‌ها، بعد معنوی آنهاست. (برزویی، ۱۴۰۱، ص ۱۶۰)

نکته شایان ذکر این که تاکنون هیچ پژوهش مدونی پیرامون «تبیین آموزه‌های دینی مکتب شهید سلیمانی»، آن هم با رویکرد علمی «تحلیل محتوا» صورت نگرفته است. حال آن که گفتار و رفتار این الگوی وارسته مختص قشر خاصی از جامعه نیست، بلکه مخاطبان و رهروان ایشان، شامل عموم افراد جامعه اسلامی فارغ از هر پست و مقامی می‌شود. اما ترسیم الگوی دینی و معرفتی از مکتب شهید سلیمانی تا به حال مغفول مانده است. بنابراین مساله اصلی پژوهش حاضر این است که «الگوی فراگیر آموزه‌های دینی در مکتب درس آموز شهید سلیمانی چیست؟»

در جهت پاسخ به این سؤال کلیدی، نوشتار حاضر در صدد استخراج تعالیم انسان ساز مکتب شهید سلیمانی، با محوریت تحلیل مضامین دینی است. بدین منظور با استفاده از شیوه‌ای نوین و تخصصی و به کارگیری روش علمی و نظام‌مند «تحلیل محتوا»، به بررسی دقیق و تحلیل هدفمند وصیت‌نامه سردار سلیمانی می‌پردازد.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی‌ها نشان می‌دهد پس از شهادت سردار سلیمانی تاکنون، چندین همایش در رابطه با ایشان برگزار شده و پژوهش‌های متعددی نیز در قالب کتاب، طرح پژوهشی، پایان‌نامه و مقاله انجام شده است. با توجه گسترده، علاوه بر اغلب آثار تألیفی که در زمینه گزارش خاطرات، زندگینامه و بیان زوایای زندگی شهید بزرگوار به رشته تحریر درآمده، مهم‌ترین منابع مرتبط با نوشتار حاضر که در زمینه «مکتب شهید سلیمانی» یا «تحلیل و وصیت‌نامه سردار» یا نقش الگویی ایشان نگاشته شده، به شرح ذیل مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است:

- ۱- کتاب «شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی»؛ علی شیرازی، [تهران]: خط مقدم، ۱۳۹۹.
- این اثر در صدد تطبیق مکتب شهید سلیمانی با مکتب امام خمینی (ره) است و با استناد به سخنان شهید و هم‌زمان ایشان و همچنین مقام معظم رهبری به تبیین شاخص‌های مشترک میان این دو مکتب پرداخته است.

۲- کتاب «بیاید این گونه باشیم (مبانی و اصول مکتب شهید سلیمانی)»؛ محمدباقر بابایی
 طلاپه، تهران: دانشگاه امام حسین علیه السلام، ۱۳۹۹.

فصل پایانی این اثر، به تحلیل و تبیین اصول راهبردی مکتب سلیمانی اختصاص یافته است
 و به تفکیک، به چهار نوع از اصول اندیشه‌ای؛ ارزشی؛ الگویی و نمادی می‌پردازد.
 ۳- کتاب «بصیرت در مکتب حاج قاسم»؛ رحیم لیالی و جمال مشمایی، تهران: آفتاب
 گیتی، ۱۴۰۰.

در این اثر، با تمرکز بر مؤلفه بصیرت در مکتب شهید سلیمانی، بر مبنای محتواهای موجود
 در این زمینه، در ۴ فصل مجزا، به بررسی بعد اخلاقی-رفتاری، فکری-اعتقادی، سیاسی-اجتماعی
 و بعد نظامی بصیرت در مکتب سردار می‌پردازد.

۴- طرح پژوهشی «واکاوی مؤلفه‌های مکتب شهید سردار سلیمانی»: رضا فیضی؛ مسعود
 ندافان؛ محمدباقر باباهادی، مرکز پژوهش‌های مجلس شوراس اسلامی، اردیبهشت ۱۴۰۰، ص
 ۳۸۸-۴۰۸.

در این گزارش، با روش تحلیل مضمون، ابتدا بیانات رهبر معظم انقلاب در مورد
 ویژگی‌های شهید سلیمانی تحلیل شده و سپس با واکاوی وصیت‌نامه و گزاره‌های راهبردی سخنان
 سردار، مؤلفه‌های سیاسی مکتب ایشان استخراج شده است. (ص ۳۹۰)

۵- پایان‌نامه کارشناسی ارشد «مبانی قرآنی مکتب سردار شهید سلیمانی (با محوریت جهاد
 و مقاومت)»: علی حاج‌منوچهری، استاد راهنما: عظیم عظیم‌پور، دانشگاه علوم و معارف قرآن
 کریم، ۱۴۰۰.

در این پژوهش تلاش شده است برخی از مؤلفه‌های شاخص مکتب شهید سلیمانی مانند
 جهاد مقاومت و سیره اخلاقی سردار با محوریت آموزه‌های قرآنی بررسی و ضرورت احیا و
 استمرار این گونه افکار متعالی در جامعه تبیین گردد.

۶- مقاله «ابعاد تربیت شناختی، گرایشی و رفتاری در مکتب سردار شهید حاج قاسم
 سلیمانی با رویکرد جهادی و جهان‌شمول»، محمدرضا زرگران‌خوزانی؛ مهدی شریف‌پور
 شوشتری، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۲۲، بهار و تابستان ۱۴۰۰، ص ۷۳-۸۸
 این پژوهش به صورت مروری انجام شده و به بررسی شاخصه‌های تربیتی مکتب شهید
 سلیمانی در ابعاد شناختی، گرایشی و رفتاری با رویکرد جهان‌شمول پرداخته است.

۷. مقاله «تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی»؛ یاسر بهشتی، هادی

البرزی، نشریه مطالعات دینی رسانه، سال دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۲-۱۸.

این مقاله که به روش علمی «تحلیل گفتمان» در پی کشف گفتمان‌های موجود در متن وصیت‌نامه سردار سلیمانی است و گفتمان غالب را اهمیت حفظ جمهوری اسلامی ایران به عنوان تداعی کننده اسلام شناسایی نموده است. اما این اثر خیلی کاری به موضوع «مکتب شهید سلیمانی» ندارد.

۸ مقاله «الگوی تفکر راهبردی مدیران جهادی براساس وصیت‌نامه الهی سیاسی شهید قاسم سلیمانی»؛ حسین جلیلیان، نشریه مدیریت اسلامی، شماره ۱۱۳، زمستان ۱۳۹۹، صص ۹۳-۱۱۱.

این مقاله با روش «تحلیل مضمون» و با تمرکز بر تحلیل وصیت‌نامه سردار، نسبت به ارائه الگوی تفکر راهبردی برای مدیران جهادی اقدام نموده است.

با توجه به گزارشاتی که پیرامون روش و نتایج پیشینه‌های موجود ارائه شد، ملاحظه می‌شود اغلب آن‌ها علی‌رغم به کارگیری روش‌های علمی و رهیافت‌های تحلیلی، مخاطبان خاصی دارند و تنها قشر محدودی از جامعه همچون نخبگان سیاسی، مدیران جهادی و فرماندهان نظامی را به عنوان گروه هدف تلقی نموده‌اند. حتی سایر آثاری هم که ادعا کرده‌اند یا نگاه مکتبی و الگویی انجام شده، با گرایش‌های خاصی نظیر مطالعات راهبردی، دفاعی و مدیریتی صورت گرفته و هیچ اشاره‌ای به تعالیم انسان‌ساز مکتب شهید سلیمانی برای عموم مردم نشده است. لذا پژوهش حاضر با تأسی از فرمایشات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)، درصدد است با تمرکز بر تحلیل محتوای وصیت‌نامه شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی، گامی در جهت ارائه مبانی فکری و معرفتی این مکتب درس آموز برای همه اقشار و احاد مردم بردارد.

۳. روش پژوهش

از آنجاکه در این نوشتار لازم بود متن کامل وصیت‌نامه سردار سلیمانی که دارای حجم قابل توجهی قریب به ۲۹۰۰ کلمه بود، مورد مطالعه و تحلیل قرار گیرد و در نهایت، الگوی جامعی از آموزه‌های دینی مندرج در آن ارائه شود، لذا انجام این کار و تحقق اهداف موردنظر، جز با استفاده از روش بنیادی و کاربردی «تحلیل محتوا» میسر نبود، زیرا «تحلیل محتوا» روشی انعطاف پذیر برای تحلیل داده‌های متنی است (مهرداد و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۳) و از طریق

کدگذاری و معرفی الگوها یا درون‌مایه‌ها به تفسیر ذهنی متن می‌پردازد. (هومن، ۱۳۹۳، ص ۸۴) همچنین هدف آن مانند همه تکنیک‌های پژوهشی، فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است (کریندورف، ۱۳۸۳، ص ۲۵) به عبارت دیگر، تحلیل محتوا یکی از فنون تحقیق است که برای توصیف عینی، منظم و کمی محتوای آشکار پیام به کار می‌رود و هدف آن تفسیر کردن است» (باردن، ۱۳۷۴، ص ۳۵) از آنجا که مهم‌ترین شاخصه تحلیل محتوا، نص‌گرایی یعنی بررسی مستقیم متن از سوی پژوهشگر و عدم دخالت دلایل فرامتنی در فرآیند تحلیل می‌باشد (نیومن، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۷۶، ۱۷۹)، بر قواعد اصولی مانند اعتبار، پایایی و نظام‌مندی استوار است. (هومن، ۱۳۹۳، ص ۸۰) همین امر باعث استقبال فراوان محققان علوم اسلامی از این روش، برای تحلیل نصوص دینی شده است.

از میان انواع فنون تحلیل محتوا، برای انجام پژوهش حاضر از فن «تحلیل محتوای مضمونی»^۱ استفاده شده است. در این روش، به جای استفاده از مقیاس‌ها و مقوله‌های از پیش تعیین شده، مضامین پیام‌ها سنجیده می‌شود. در واقع، «تحلیل محتوای مضمونی» کدگذاری محتوا یا سبک پیام‌ها است که با هدف ارزیابی ویژگی‌ها یا تجارب افراد، گروه‌ها یا دوره‌های تاریخی صورت می‌گیرد. (نوندورف، ۱۳۹۵، صص ۱۹۲-۱۹۳) در فن «تحلیل محتوای مضمونی»، تحلیل از خود متن آغاز می‌شود و کدگذاری به صورت باز صورت می‌گیرد. در واقع، این روش جنبه اکتشافی دارد؛ یعنی پژوهشگر بدون در نظر داشتن فرضیه‌ای، تحلیل را از خود متن آغاز می‌کند و پس از کدگذاری و سنجش فراوانی مضامین مستخرج از متن، می‌تواند مفاهیم و مقوله‌های پنهان در متن را استنباط کند و سپس به تحلیل کیفی و تفسیر یافته‌های تحقیق پردازد. (رک. شیردل، ۱۳۹۷، ص ۲۲-۲۳)

۳.۱. روش اجرای «تحلیل محتوا» در وصیت‌نامه سردار سلیمانی

برای انجام پژوهش حاضر، ابتدا لازم بود متن کامل و وصیت‌نامه سردار سلیمانی از منبعی معتبر انتخاب شود. متن خالص وصیت‌نامه (با حذف عناوین و اضافات)، به عنوان محتوای اصلی و معیار مورد تحلیل و بررسی قرار گرفت. این متن مشتمل بر ۲۸۹۵ کلمه است. فرآیند تحلیل محتوای مورد نظر بدین صورت بود که ابتدا با مطالعه دقیق و منظم و بازخوانی مکرر متن وصیت‌نامه، محتوای آن بر مبنای واحد «مضمون» تقطیع و در جداول اکسل توزیع شد. سپس

^۱. Thematic Content Analysis (TCA)

ستون‌هایی برای پارامترهای جدول تحلیل محتوا، از قبیل «کلیدواژگان»، «مضمون اصلی»، «مضمون فرعی»، «کدگذاری باز» و «یادداشت نظری» ایجاد شد. با مطالعه هر کدام از جملات وصیت‌نامه، مؤلفه‌های مرتبط با آن در جدول ثبت شد. به ازای هر مضمون اصلی، یک کد شناسه مستقل در قسمت «کدگذاری باز» درج شد. به دلیل حجم گسترده جدول تحلیل محتوا در این اثر، امکان ارائه جدول مشتمل بر متن کامل وصیت‌نامه، در این مجال وجود ندارد. لذا از باب نمونه، بخشی از جدول مزبور که در بردارنده جملاتی از وصیت‌نامه سردار است، مطابق شکل ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۱: نمونه‌ای از جدول تحلیل محتوای وصیت‌نامه سردار سلیمانی

محتوا	کلید واژگان	مضمون اصلی	مضمون فرعی	کدگذار ی باز	یادداشت نظری
در مسائل سیاسی آنجا که بحث اسلام، جمهوری اسلامی، مقدسات و ولایت فقیه مطرح می‌شود، این‌ها رنگ خدا هستند؛	سیاسی	همگرایی جریان انقلاب با فرهنگ اسلامی	اسلام؛ رنگ خدا	S165	
	اسلام				
	جمهوری		جمهوری اسلامی؛ رنگ خدا		
	اسلامی				
	مقدسات		ولایت فقیه؛ رنگ خدا		
	ولایت فقیه				
رنگ خدا					
رنگ خدا را بر هر رنگی ترجیح دهید.	رنگ خدا	لزوم ولایت‌مداری	لزوم اولویت بخشی به رنگ خدا	S166	اقتباس از آیه قرآن: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً؛ رنگ خدا را [که اسلام است، انتخاب کنید] و چه کسی رنگش نیکوتر از رنگ خداست؟» (بقره: ۱۳۸)
	رنگ				
فرزندانم، دختران و پسرانم، فرزندان شهادا، پدران و مادران باقی‌مانده از شهدا، ای چراغ‌های فروزان کشور ما،	فرزندان	تعظیم و تکریم خانواده شهدا	محبت سردار به فرزندان شهدا	S167	
	فرزندان شهدا				
	دختران		محبت سردار به والدین شهدا		
	پسران		محبت سردار به بازماندگان شهدا		
	پدران		خانواده شهدا؛ روشنایی بخش جامعه اسلامی		
	مادران				
	شهادت				
کشور					

۴. مفاهیم و تعاریف پژوهش

آموزه‌های دینی: دین اسلام، مکتبی جامع و واقع‌گراست. در اسلام به همه جوانب نیازهای انسانی، اعم از دنیایی یا اخروی، جسمی یا روحی، عقلی یا عاطفی، فردی یا اجتماعی، توجه شده است. بنابراین مجموعه تعلیمات اسلامی را می‌توان مشتعل بر سه بخش اصلی اصول عقاید؛ اخلاقیات و احکام دانست. (مطهری، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۶۳)

مکتب: شهید سلیمانی به عنوان شاگرد مکتب اسلام و امام خمینی توانست جامع ارزش‌های اخلاق فردی و اجتماعی باشد و الگوی موفق از جمع بین معنویت دینی و جامعه‌گرایی را ارائه دهد. (اصغری، ۱۴۰۱، ۱۶۱) واژه «مکتب» از جمله مفاهیمی است که کاربردهای وسیعی در ادبیات علمی و دینی دارد. از نظر لغوی، «مکتب» در اصل واژه‌های عربی است که به عنوان مصدر (به معنای کتابت و نوشتن)، اسم زمان (زمان نوشتن) و اغلب به عنوان اسم مکان (مکان نوشتن و محل کلاس درس) در فارسی قدیم نیز به کار رفته است. (نجانان طوسی، ۱۳۹۹، ص ۱-۴)

«مکتب» «یک تئوری کلی و یک طرح جامع و هماهنگ و منسجم است که هدف اصلی آن، کمال انسان و تأمین سعادت همگانی است و در آن خطوط اصلی و روش‌ها، باید‌ها و نبایدها، هدف‌ها و وسیله‌ها، نیازها و دردها و درمان‌ها، مسئولیت‌ها و تکلیف‌ها مشخص است و منبع الهام تکلیف‌ها و مسئولیت‌ها برای همه افراد هست». (مطهری، ۱۳۶۲، ص ۴۴) مراد از مکتب شهید سلیمانی، به معنای چارچوب فکری و عملی و مجموعه‌ای از دیدگاه‌های انسجام یافته ایشان راجع به نظام هستی است که به آگاهی‌ها، نگرش‌ها، گرایش‌ها، گفتارها و رفتارها در مقام عمل منجر شده است.

سردار شهید سلیمانی: شهید حاج قاسم سلیمانی در ۲۰ اسفند ۱۳۳۵ در روستای قنات ملک شهرستان رابر از توابع کرمان زاده شد. از حدود ۱۳ سالگی روستای خود را برای کار در شهر کرمان ترک کرد. در نوجوانی به کار بنایی مشغول بود و در سال‌های ابتدای جوانی، از پیمانکاران سازمان آب کرمان به شمار می‌آمد. در ابتدای جنگ ایران و عراق، گردانی متشکل از نیروهای رزمی کرمان تشکیل داد که کمی بعد به تیپ زرهی و در نهایت به لشکر ۴۱ ثارالله تبدیل شد. شهید سلیمانی در سال ۱۳۷۶، هم‌زمان با اوج‌گیری طالبان در افغانستان، به فرماندهی نیروی قدس سپاه پاسداران انقلاب اسلامی منصوب شد. وی تا پایان عمر در سال ۱۳۹۸ این سمت را عهده‌دار بود. او به‌عنوان فرمانده نیروی قدس سپاه پاسداران نقش مهمی در تقویت قدرت

نظامی حزب الله لبنان و گروه‌های مسلح فلسطینی، جنگ افغانستان، جنگ اسرائیل و لبنان، تشکیل گروه‌های شبه‌نظامی در عراق پس از سرنگونی صدام حسین، سرکوب اعتراضات مردم سوریه و تغییر روند جنگ داخلی سوریه، همچنین مقابله با داعش در عراق و سوریه داشته است. (لیالی و مشمایی، ۱۴۰۰، ص ۲۲-۲۵)

سردار سلیمانی پس از عمری مجاهدت در بامداد جمعه ۱۳ دی ۱۳۹۸، هنگام خروج از فرودگاه بین‌المللی بغداد به همراه تنی چند از یاران و اعضای حشد الشعبی، مورد حمله پهبادی نیروهای آمریکایی قرار گرفتند و به شهادت رسیدند. (برسم، ۱۴۰۰، ص ۲۲)

و وصیت‌نامه: وصیت‌نامه‌های شهدا بهترین و معتبرترین اسناد موجودی است که بیانگر اندیشه‌ها و دغدغه‌های شهدا بوده و به واسطه تحلیل محتوای آن‌ها می‌توان به دسته‌بندی منطقی اندیشه‌ها و نوع نگرش و دغدغه‌های آن‌ها دست یافت. (جانی‌پور، ۱۳۹۶، ص ۱۲۶) چرا که سخنان هر شخص، چون آینه‌ای است در برابر اندیشه‌های او و نوشته‌های هر فرد، جوهر افکار و اندیشه‌ها و سخنانش را دربردارد. (آریان‌زاد و جانی‌پور، ۱۳۹۲، ص ۲۵) از همین جهت، امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) در پاسخ به نامه یکی از یاران خود نوشت: «و کتابک ابلغ ما ینطق عنک»؛ «و نامه تو رساترین چیزی است که از جانب‌ات سخن می‌گوید». (نهج البلاغه، حکمت ۳۰۱، ص ۵۲۸) مطالعه و تأمل در وصیت‌نامه شهدا آنچنان حائز اهمیت است که امام خمینی (ره) در این باره می‌فرماید: «این وصیت‌نامه‌هایی که این عزیزان می‌نویسند را مطالعه کنید. پنجاه سال عبادت کردید و خدا قبول کند، یک روز هم یکی از این وصیت‌نامه‌ها را بگیرید و مطالعه کنید و تفکر کنید ... از این‌ها قدری تعلیم و تعلم پیدا کنید». (خمینی، ۱۳۸۲، ج ۱۵، ص ۳۶) وصیت‌نامه ولایت‌مدارانه شهید سلیمانی نیز که با مبانی مکتب اسلام و تشیع همخوانیکامل دارد، سندی زنده و اثرگذار است.

۵. یافته‌های پژوهش

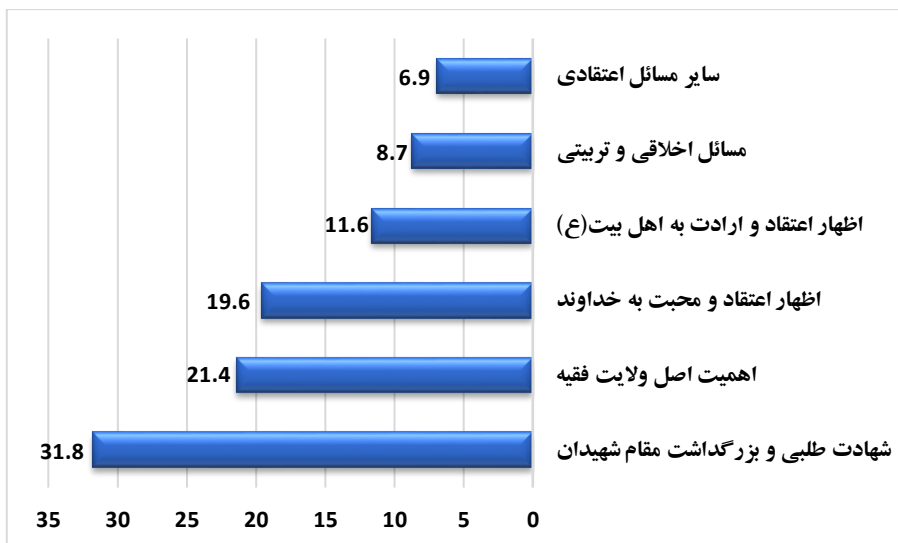
برای شناسایی تعالیم دینی در مکتب شهید سلیمانی و ارائه تحلیل دقیق‌تری از انواع مضامین دینی مورد وجه در وصیت‌نامه سردار، در جدول ذیل فراوانی مضامین فراگیر به تفکیک مضامین اصلی مربوطه ثبت شده است.

جدول ۲: فراوانی مضامین دینی وصیت نامه سردار سلیمانی

مضامین کلی (فراگیر)	مضامین اصلی	فراوانی مطلق	درصد فراوانی نسبی
شهادت طلبی و بزرگداشت مقام شهیدان	آرزوی شهادت؛ تعظیم و تکریم شهدا؛ توفیق همراهی با شهدا؛ تعظیم و تکریم خانواده شهدا؛ ارتباط صمیمانه سردار با خانواده شهدا؛ لزوم تبعیت از ارزشهای شهدا؛ عفو خواهی سردار از خانواده شهدا؛ اظهار محبت همیشگی سردار به فرزندان شهدا؛ تعظیم و تکریم مجاهدان اسلام؛ ریشه یابی مجاهدت شهیدان؛ تعظیم و تکریم رزمندگان اسلام؛ اظهار جان نثاری برای هموطنان؛ عفو خواهی سردار از همرزمان؛ عفو خواهی سردار از همیاران؛ درخواست لقاء الله؛ توفیق لقاء الله؛ مقبولیت در درگاه الهی؛ بزرگداشت لشکر ثار الله کرمان؛ رشادت‌های لشکر ثارالله کرمان؛ همکاری و محبت رزمندگان نیروی قدس نسبت به سردار؛ شهیدپرور بودن جمهوری اسلامی ایران	55	31.8
اهمیت اصل ولایت فقیه	لزوم اعتقاد به اصل ولایت فقیه؛ تصریح بر اعتقاد مذاهب اسلامی به ولایت فقیه؛ لزوم دفاع از حریم ولایت فقیه؛ اعتقاد به انتصاب شرعی ولی فقیه؛ اظهار ارادت به مقام ولایت؛ مرجعیت جامع امام خامنه‌ای؛ توفیق درک امام خمینی؛ توفیق سربازی امام خمینی؛ توفیق درک امام خامنه‌ای مظلوم؛ ولایت فقیه؛ مساله اصلی اسلام هراسی؛ اهمیت اصل ولایت فقیه در میان اصول انقلاب اسلامی؛ تعظیم و تکریم مقام معظم رهبری؛ لزوم ولایت‌مداری؛ لزوم اعتقاد عملی به اصل ولایت فقیه؛ لزوم التزام عملی به دستورات ولایت فقیه؛ جایگاه ولایت فقیه در میان نیروهای مسلح؛ محوریت ولایت فقیه در میان ارزشهای اسلام و انقلاب؛ تصریح بر مظلومیت ولی فقیه؛ محبت و اعتقاد علماء نسبت به امام خمینی؛ لزوم همیاری علماء با ولایت فقیه برای هدایت جامعه اسلامی؛ لزوم حمایت قاطعانه علماء از ولایت فقیه	37	21.4
اظهار اعتقاد و محبت به خداوند	اقرار به یگانگی خدا؛ اظهار محبت به خدا؛ توصیف خدا؛ اظهار تضرع و نیاز در برابر خداوند؛ امید به عفو و کرم الهی؛ ارزش دعا در محضر خدا؛ تواضع و کرنش در برابر خدا	34	19.6
اظهار اعتقاد و ارادت به اهل بیت (ع)	اقرار به رسالت رسول خدا؛ اقرار به امامت امامان دوازده گانه؛ اقرار به حجت بودن معصومان؛ عدم توفیق مصاحبت با رسول خدا؛ عدم توفیق مصاحبت با ائمه مظلوم؛ توفیق حرکت در مسیر اهل بیت؛ توفیق اشک بر اهل بیت؛ ارزش نعمت اشک بر اهل بیت؛ توفیق تشرف به بیت الله الحرام؛ توفیق تشرف به بین الحرمین؛ لزوم شناخت خصومت‌های دشمنان اهل بیت؛ لزوم حفظ حریم اهل بیت؛ توفیق داشتن والدین متدین و عاشق اهل بیت	20	11.6
مسائل اخلاقی و تربیتی	اظهار محبت به هموعان؛ حس نوع دوستی نسبت به کرمانی‌ها؛ اظهار شرمندگی نسبت به هموعان؛ احساس اعتماد مردم به سردار؛ شکرگزاری متواضعانه؛ شکر برای نحوه آفرینش؛ توجه سردار به ارزشهای انسانی؛ با بصیرت بودن سردار؛ اظهار تواضع سردار در برابر علماء و مراجع؛ عفو خواهی سردار از اطرافیان؛ ذکر خیر همرزمان	15	8.7
سایر مسائل اعتقادی	اقرار به حقانیت قیامت؛ اقرار به حقانیت قرآن؛ اقرار به حقانیت بهشت و جهنم؛ اقرار به حقانیت حساب قیامت؛ اقرار به حقانیت سایر اصول دین؛ طلب رحمت برای والدین؛ درخواست دیدار والدین در آخرت؛ ترس عبور از پل صراط؛ امیدوار به عبور از پل صراط؛ اظهار ترس از عاقبت امور	12	6.9

به این ترتیب، ملاحظه می‌شود ابعاد مختلف اندیشه اسلامی در مکتب شهید سلیمانی تجلی یافته است. سردار سلیمانی با برخورداری از مؤلفه بصیرت‌اندیشی که در وصیت‌نامه نیز با تعبیری نظیر «سخنی کوتاه از یک سرباز ۴۰ ساله در میدان»؛ «سربازتان از یک برج دیده‌بانی دید» و «من با عقل ناقص خود می‌دیدم» بدان اشاره می‌شود، علاوه بر جهاد در میادین نظامی، در حوزه فرهنگی-اجتماعی نیز به جهاد تبیین می‌پردازد. چنانکه در اندیشه سردار، فرهنگ ایثار و شهادت و همچنین مسأله ولایت فقیه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. علاوه بر آن، برخورداری از ایمان کامل نیز از جمله امور درخور توجه در مکتب حاج قاسم محسوب می‌شود. البته توجه به مسائل اخلاقی، تربیتی و اعتقادی نیز به نوبه خود حائز اهمیت است.

با این اوصاف، نمودار نشانگر میزان فراوانی مضمون‌های مندرج در جدول فوق، به این صورت قابل ترسیم است.

تصویر ۲: نمودار درصد فراوانی نسبی مضامین دینی در وصیت‌نامه سردار سلیمانی

براساس تحلیل محتوای کمی و کیفی وصیت‌نامه سردار سلیمانی و با توجه به میزان بسامد مضامین دینی در نمودار فوق، می‌توان گفت مهم‌ترین تعالیم فراگیر دینی در مکتب درس‌آموز شهید سلیمانی، به ترتیب اولویت عبارت است از: شهادت‌طلبی و جان‌نثاری؛ ولایت‌مداری؛ مسأله توحید و اخلاص؛ عشق به اهل بیت (علیهم‌السلام) و توجه به مقدسات دینی؛ اخلاق‌مداری و توجه به اصول اعتقادی و حدود شرعی.

۵.۱. شهادت طلبی و جان نثاری

شهادت، مرگی از راه کشته شدن است که شهید، آگاهانه و برای هدف مقدس و به تعبیر قرآن، «فِي سَبِيلِ اللَّهِ» انتخاب می کند. چنین مرگی به تعبیر پیامبر (ص)، شریف ترین و بهترین نوع مردن است: «أَشْرَفَ الْمَوْتِ قِتْلُ الشَّهَادَةِ» (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۴، ص ۴۰۲). حماسی ترین آیات قرآن مربوط به جهاد و شهادت است. در فرهنگ قرآن، شهید همواره زنده است و مرگش، در واقع انتقال از حیات جاری در سطح طبیعت به حیات سراسر نعمت و نشاط است؛ «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْزُقُونَ...». (آل عمران: ۱۶۹-۱۷۱) حتی در این آیات به کسانی که شوق شهادت و روحیه شهادت طلبی دارند هم بشارت رهایی از بیم و غم داده شده است؛ «وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (آل عمران: ۱۷۰) شاخص بارز مکتب شهید سلیمانی، شهادت طلبی است. او عاشق شهادت بود، و پیروان مکتب سلیمانی نیز با روحیه شهادت طلبی، راه وی را استمرار می بخشند. (شیرازی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۸)

مقام معظم رهبری (مدظله العالی) در بیان شهادت طلبی سردار و بزرگداشت مقام ایشان فرمودند: «سردار شهید قاسم سلیمانی نمونه برجسته ای از تربیت شدگان اسلام و مکتب امام خمینی (رحمة الله علیه) بود... جهادش جهاد بزرگی بود. خدای متعال، شهادت او را هم شهادت بزرگی قرار داد» (۹۸/۱۰/۱۳). (مجموعه نویسندگان، ۱۳۹۹، ص ۲۰)

در واقع، شوق شهادت و جان نثاری در بارگاه معبود، در متن وصیت نامه عارفانه و عاشقانه سردار موج می زند و از اصلی ترین محورهای این محتوای غنی محسوب می شود. در این میان، مضمون «آرزوی شهادت» بسیار پرسامد است و با تعابیر لطیفی نظیر «من سالهاست از کاروانی به جا مانده ام»، «مرا در فراق خود بسوزان و بمیران» و «مرا به قافله ای که به سویت آمدند، متصل کن» آمده است. این کلام شهید به نوعی تفسیر این روایت مشهور است: «مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا». (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۴، ص ۴۱۱) بارها به خاطر توفیق همراهی با مجاهدان و شهیدان راه حق، برخورد می بالدم؛ «پروردگارا! تو را سپاس که مرا با بهترین بندگان در هم آمیختی و درک بوسه بر گونه های بهشتی آنان و استشمام بوی عطر الهی آنان را - یعنی مجاهدین و شهدای این راه - به من ارزانی داشتی».

در بیانی قاطعانه بر بزرگداشت مقام شهیدان تأکید می‌ورزد؛ «شهدا، محور عزت و کرامت همه ما هستند؛ نه برای امروز، بلکه همیشه اینها به دریای وسعه خداوند سبحان اتصال یافته‌اند». به همین دلیل یاد، نام و منزلت همراهان شهیدش را گرامی می‌دارد؛ «اما تو خود می‌دانی هرگز نتوانستم آنها را از یاد ببرم. پیوسته یاد آنها، نام آنها، نه در ذهنم بلکه در قلبم و در چشمم، با اشک و آه یاد شدند». در نتیجه، پیوسته بر لزوم تعظیم و تکریم شهدا سفارش می‌کند؛ «آنها را در چشم، دل و زبان خود بزرگ ببینید، همان‌گونه که هستند. فرزندانان را با نام آنها و تصاویر آنها آشنا کنید».

او که خود، جان فدای ملت ایران بود؛ «برادران و خواهران عزیز ایرانی من، مردم پرافتخار و سربلند که جان من و امثال من، هزاران بار فدای شما باد» علاوه بر شهادت‌طلبی و بزرگداشت مقام شهیدان، نسبت به فرزندان و خانواده شهدا بسیار ارادت داشت. در فراز یاد وصیت‌نامه نیز، این چنین بر لزوم تعظیم نسبت به خانواده شهدا تذکر می‌دهد: «به فرزندان شهدا که یتیمان همه شما هستند، به چشم ادب و احترام بنگرید. به همسران و پدران و مادران آنان احترام کنید». در پایان هم، نهایت احساس و عواطف خویش نسبت به فرزندان شهدا را این‌گونه اظهار می‌دارد: «دوست دارم جنازه‌ام را فرزندان شهدا بر دوش گیرند. شاید به برکت اصابت دستان پاک آنها بر جسمم، خداوند مرا مورد عنایت قرار دهد».

۵.۲. ولایت‌مداری

ولایت از مهم‌ترین و محوری‌ترین مسائل دینی و اعتقادی در اسلام به‌ویژه در مکتب تشیع است. اصل ولایت فقیه از اصول مترقه اسلام است که توسط امام خمینی (ره) احیا شد. شهید سلیمانی در فرازی از وصیت‌نامه پرمحتوایش، ضمن تعریفی ساده و دقیق، «ولایت فقیه» را به عنوان مهم‌ترین اصل از اصول انقلاب اسلامی معرفی می‌نماید و شرط اساسی احراز صلاحیت مسئولان حکومتی را پایبندی به این اصل می‌داند: «اصول عبارت از چند اصل مهم است: اول آنها، اعتقاد عملی به ولایت فقیه است؛ یعنی این که نصیحت او را بشنوید، با جان و دل به توصیه و تذکرات او به عنوان طبیب حقیقی شرعی و علمی، عمل کنید. کسی که در جمهوری اسلامی می‌خواهد مسئولیتی را احراز کند، شرط اساسی آن، اعتقاد حقیقی و عمل به ولایت فقیه داشته باشد». در بخش دیگری از متن، با تأکید بر جایگاه علمی و معنوی رهبر کبیر انقلاب، به تبیین نظریه «ولایت فقیه» از دیدگاه امام

خمینی (ره) می‌پردازد و بر لزوم اعتقاد همگانی به آن و اهمیت دفاع همه جانبه از حریم ولایت فقیه تأکید می‌ورزد: «برادران و خواهران! جهان اسلام پیوسته نیازمند رهبری است؛ رهبری متصل به و منصوب شرعی و فقهی معصوم. خوب می‌دانید منزّه‌ترین عالم دین که جهان را تکان داد اسلام را احیا کرد، یعنی خمینی بزرگ و پاک ما، ولایت فقیه را تنها نسخه نجات‌بخش این امت قرار داد؛ ... بدانید به دور از هرگونه اختلاف، برای نجات اسلام خیمه ولایت را رها نکنید». در نتیجه، جمهوری اسلامی، ارزش‌ها و ولایت فقیه را میراث امام خمینی (ره) می‌داند و معتقد است که باید مورد حمایت جدی قرار گیرند. بنابراین ملاحظه می‌شود از نظر شهید سلیمانی، نه فقط آینده تشیع بلکه آینده اسلام و موارث اسلامی در گرو بقاء محوریت ولایت فقیه است.

براین اساس، در جامعه اسلامی بر همگان واجب است که از ولی فقیه اطاعت کنند و از دستور او سرپیچی نکنند. آیات و روایات متعددی بر این موضوع دلالت دارد. از جمله‌آیه «یا ایها الذین آمنوا أطیعوا الله وأطیعوا الرسول وأولی الأمر منکم». (نساء: ۵۹) و توجیع حضرت ولی عصر (عج) «وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَاقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَيَّ رَوَاهُ حَدِيثَنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ؛ در رخسادهایی که پیش می‌آید، به راویان سخن ما مراجعه کنید؛ زیرا آنان حجت من بر شما هستند و من حجت خدا بر ایشان». (ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۲، ص ۴۸۴) از این جهت، بایستی این شخصیت برجسته را مصداق بارز این فقره از مناجات شعبانیه دانست: «الْمُتَّقِدُمُ لَهُمْ مَارِقٌ وَالْمُتَأَخَّرُ عَنْهُمْ زَاهِقٌ وَاللَّازِمُ لَهُمْ لَاحِقٌ؛ هر کس بر مقام ولایت پیشی بگیرد از دین خارج گشته است، و هر کس عقب ماند و از ایشان تبعیت ننماید، به هلاکت مبتلا می‌گردد، و تنها کسی که ملازم مقام ولایت و پیوسته تابع نظرات ایشان باشد به جایگاه اهل بیت (ع) ملحق می‌گردد». (طوسی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۴۵) شهید سلیمانی خود را سرباز ولایت می‌دانست و وصیت کرد که بر روی سنگ قبرش هر گونه عنوانی را رها کرده و فقط بنویسند: «سرباز ولایت». (برسم، ۱۳۹۹، ص ۷۶)

اظهار ارادت و احترام شهید سلیمانی نسبت به مقام ولایت و امامین انقلاب بی‌نظیر است. در متن وصیت‌نامه با بیان توصیفات پر معنایی از رهبر کبیر انقلاب و مقام معظم رهبری، به خاطر توفیق درک این اولیای الهی و سربازی در رکاب ایشان، به شکل ویژه‌ای شکر خدا را بر زبان جاری می‌سازد: «خداوندا! تو را سپاس که مرا صلب به صلب، قرن به قرن، از صلبی به صلبی منتقل کردی و در زمانی اجازه ظهور و وجود دادی که امکان درک

یکی از برجسته‌ترین اولیائت را که قرین و قریب معصومین است، عبد صالحت خمینی کبیر را درک کنم و سرباز رکاب او شوم ... خداوندا! تو را شکرگزارم که پس از عبد صالحت خمینی عزیز، مرا در مسیر عبد صالح دیگری که مظلومیتش اعظم است بر صالحیتش، مردی که حکیم امروز اسلام و تشیع و ایران و جهان سیاسی اسلام است، خامنه‌ای عزیز - که جانم فدای جان او باد - قرار دادی.»

بهترین تعریف برای ولایت فقیه را می‌تواند اندیشه شهید سلیمانی، آنجا یافت که با اقتباس از آیه «صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً؟ رَنُكُ خُدا را [که اسلام است، انتخاب کنید] و چه کسی رنگش نیکوتر از رنگ خداست؟» (بقره: ۱۳۸)، ولایت فقیه را رنگ خدا و معیار تشخیص حق از باطل معرفی می‌کند؛ «آنجا که بحث اسلام، جمهوری اسلامی، مقدسات و ولایت فقیه مطرح می‌شود، این‌ها رنگ خدا هستند؛ رنگ خدا را بر هر رنگی ترجیح دهید» و در جای دیگر، با بیانی تأمل برانگیز، خیمه ولایت را خیمه رسول خدا (ص) عنوان می‌نماید و بر لزوم دفاع جانانه از آن، بسیار تأکید می‌ورزد: «خیمه، خیمه رسول الله است. اساس دشمنی جهان با جمهوری اسلامی، آتش زدن و ویران کردن این خیمه است، دور آن بچرخید. والله والله والله این خیمه اگر آسیب دید، بیت الله الحرام و مدینه حرم رسول الله و نجف، کربلا، کاظمین، سامرا و مشهد باقی نمی‌ماند؛ قرآن آسیب می‌بیند.»

در فرازهای متعددی از وصیت‌نامه شهید سلیمانی، ولایت‌مداری و البته ولایت‌افزایی ایشان که خود مصداق بارزی از اهتمام سردار نسبت به فریضه جهاد تبیین می‌باشد، مشهود است. گاهی خطاب به برادران و خواهران عزیز ایرانی توصیه می‌کند که از اصول مراقبت کنید و اصول را منحصر در ولایت فقیه می‌بیند و مصداق حاضر آن را مقام معظم رهبری می‌داند و بر جایگاه علمی و معنوی ایشان تأکید می‌ورزد؛ «اصول یعنی ولی فقیه، خصوصاً این حکیم، مظلوم، وارسته در دین، فقه، عرفان، معرفت؛ خامنه‌ای عزیز را جان خود بدانید، حرمت او را مقدسات بدانید.»

در فراز دیگری، بعد از تمجید از روحیه جهادی همشهریانش، خطاب به مردم کرمان و چه بسا خطاب به همه مردم ولایت‌مدار ایران و مسلمانان، ولایت فقیه را در امتداد ولایت علوی برمی‌شمارد و چنین اظهار می‌دارد: «دوست دارم کرمان همیشه و تا آخر با ولایت بماند. این ولایت، ولایت علی بن ابی‌طالب است و خیمه او خیمه حسین فاطمه است،

دور آن بگردید. با همه شما هستیم. وی حتی خطاب به مراجع عظام تقلید، راه صحیح را حمایت بدون هرگونه ملاحظه، از انقلاب، جمهوری اسلامی و ولی فقیه می‌داند.

۵,۳. توحید و اخلاص

توحید بنیادی‌ترین اصل اعتقادی در اسلام و به معنای یکتا و بی‌مانند دانستن خدا و همچنین بی‌شریک بودن او در خلق جهان هستی است. (شیرازی، ۱۳۹۹، ص ۱۷) در مکتب تشیع، توحید دارای اقسام و مراتبی است. (رک. مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۷۱-۹۴؛ جوادی آملی، ۱۳۸۳، ص ۲۸۹-۲۹۶؛ ۳۱۱-۳۶۰) شهید سلیمانی که خود تربیت یافته مکتب اسلام و امام خمینی (ره) است، شروع هر حرکتی را مبتنی بر بینش صحیح می‌داند. به همین دلیل، نامه جهانی خود با اقرار به یگانگی خداوند آغاز نمود. سپس در ابتدای فرازهای نخست وصیت‌نامه، با تعبیری سرشار از شور و شعور نظیر «**عزیز من، حبیب، کریم، محبوب من، معبود من، عشق من و معشوق من، ای قادر عزیز و ای رحمان رزاق، ای خدای عزیز و ای خالق حکیم بی‌همتا**» به توصیف خداوند و رازونیا با پروردگار می‌پردازد. چه بسا این بخش قابل توجه از وصیت‌نامه سردار که اغلب در بردارنده نیایش‌های عاشقانه و عارفانه ایشان با معبود است را می‌توان مناجات‌نامه سردار دل‌ها نامید.

از نتایج خداآوری و اعتقاد به توحید، ظهور صفت متعالی «اخلاص» است. اخلاص یکی از مهم‌ترین فضائل اخلاقی؛ بلکه اصلی‌ترین فضیلت اخلاقی است که انسان سالک الی الله به آن نیاز دارد. (لیالی و مشمایی، ۱۴۰۰، ص ۱۲۹) اخلاص یعنی اینکه انسان کار را برای خدا و به عشق انجام وظیفه انجام دهد. در واقع، نقطه محوری و کانون مفهوم اخلاص، «خدا» است. به عبارتی، اولین و مهم‌ترین ویژگی که در کنار اخلاص تحقق پیدا می‌کند، «اعتماد به خدا» است. این صفت، ریشه اخلاص به شمار می‌آید. کسی که صفت اخلاص را در خود محقق می‌کند باید صفت «ایمان به وعده‌های الهی و اعتماد به خدا» را نیز داشته باشد. (رک. بابایی طلاپه، ۱۳۹۹، ص ۱۶۶-۱۷۰)

تفکر و نگاه خالصانه سردار به وضوح در کلام ایشان جاری است. چنانکه بارها در ضمن فرازهای مناجات‌گونه وصیت‌نامه‌اش، با اظهار محبت به خدا و ابراز تواضع و بندگی در درگاه الهی همراه با نهایت تضرع و اظهار نیاز در برابر خداوند، اقرار می‌نماید که تمام کارهایش فقط برای رضای خدا بوده و تنها به عفو و کرم الهی امیدوار است؛ «**دستم خالی است و کوله‌پشتی سفرم خالی، من بدون برگ و توشه‌ای به امید ضیافت عفو و کرم تو می‌آیم. من**

توشه‌ای برنگرفته‌ام؛ چون فقیر در نزد کریم چه حاجتی است به توشه و برگ؟! سارق، چارقم پر است از امید به تو و فضل و کرم تو... خداوندا! در دستان من چیزی نیست؛ نه برای عرضه و نه قدرت دفاع دارند، اما در دستانت چیزی را ذخیره کرده‌ام که به این ذخیره امید دارم و آن روان بودن پیوسته به سمت تو است. وقتی آنها را به سمت بلند کردم، وقتی آنها را برای تو بر زمین و زانو گذاردم، وقتی سلاح را برای دفاع از دینت به دست گرفتم؛ اینها ثروت دست من است که امید دارم قبول کرده باشی. خداوندا! پاهایم سست است، رمق ندارد... دوستت دارم. بارها تو را دیدم و حس کردم». در نتیجه می‌توان رمز موفقیت افرادی همچون شهید سلیمانی را نگاه توحیدی آنها دانست؛ یعنی به واسطه تقرب ایشان به خداوند متعال، دارای چنین نفوذ کلام و شخصیت اثرگذار شدند.

همین نگاه عارفانه و عاشقانه سردار سلیمانی به معبود است که باعث می‌شود در آخرین دست نوشته‌اش دو ساعت قبل از شهادت، لقاء الهی را با تمام وجود تمنا کند؛ «الهی لا تکلنی. خداوندا مرا بپذیر. خداوندا عاشق دیدارتم، همان دیداری که موسی را ناتوان از ایستادن و نفسکشیدن نمود. خداوندا مرا پاکیزه بپذیر! الحمدلله رب العالمین. خداوندا مرا پاکیزه بپذیر!» سپس این دست خط را با دو امضا مرقوم می‌کند. (رک. کریمی، ۱۳۹۹، ص ۸۴)

۵.۴. عشق به اهل بیت (علیهم‌السلام) و توجه به مقدسات دینی

بی‌تردید سردار سلیمانی که تربیت یافته مکتب اسلام است، عشق و ارادتش نسبت به اهل بیت (ع) نیز برگرفته از قرآن و مکتب امام خمینی (ره) و برخاسته از ایمان کامل وی بود. همچون رهبر کبیر انقلاب، عجیب به اولیای الهی عشق می‌ورزید. خداوند در آیه ۲۳ سوره شوری می‌فرماید: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ؛ بگو: از شما [در برابر ابلاغ رسالت] هیچ پاداشی جز مودت نزدیکان [یعنی اهل بیت] را نمی‌خواهم». اکثر مفسران شیعه و اهل سنت به اتفاق، تفسیر این آیه را به معنای حب اهل بیت (ع) یعنی حضرت علی (ع)، حضرت زهرا (س) و فرزندانشان دانسته‌اند و اغلب این روایت مشهور نبوی «مَنْ مَاتَ عَلَىٰ حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ شَهِيدًا... مَنْ مَاتَ مُؤْمِنًا مُسْتَكْمِلًا لِإِيْمَانٍ...» را نیز نقل کرده‌اند. (بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۴، ص ۸۱۵؛ فخررازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۷، ص ۵۹۵؛ زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۴، ص ۲۲۰)

شهید سلیمانی با معرفت به حق اهل بیت (ع)، از عمق جان شیفته خاندان عصمت و طهارت (ع) بود. گویا این اظهار ارادت سردار ریشه در تربیت خانوادگی ایشان و سنت عشیره آنان در برپایی یک ماهه روضه امام حسین (ع) و توجه به زیارت و امامزاده‌ها و دادن نذری بود. (رک. سلیمانی، ۱۳۹۹، ص ۳۸-۳۹) سرانجام این عشق به اهل بیت (ع) در سراسر وصیت‌نامه ایشان تبلور یافت. چنانکه بعد از اقرار به رسالت رسول خدا (ص)، امامت امامان دوازده‌گانه (ع) و حجت بودن معصومان، در فراز دیگری، به واسطه توفیق حرکت در مسیر اهل بیت (ع)، کمال شکرگزاری و تواضع را به جامی آورد و نعمت اشک بر مظلومیت اهل بیت (ع) را با ارزش‌ترین نعمتهای الهی می‌شمارد؛ «خداوندا! ای قادر عزیز و ای رحمان رزاق، پیشانی شکر شرم بر آستان می‌سایم که مرا در مسیر فاطمه اطهر و فرزندانش در مذهب تشیع، عطر حقیقی اسلام، قرار دادی و مرا از اشک بر فرزندان علی بن ابی طالب و فاطمه اطهر بهره‌مند نمودی؛ چه نعمت عظمایی که بالاترین و ارزشمندترین نعمتهایت است؛ نعمتی که در آن نور است، معنویت، بیقراری که در درون خود بالاترین قرارها را دارد، غمی که آرامش و معنویت دارد». همچنین هنگام تضرع در بارگاه معبود، با تعبیر زیبایی از این نعمت گرانبها، به مثابه ذخیره‌ای ارزشمند و گنج معنوی یاد می‌کند: «همراه خود دو چشم بسته آورده‌ام که ثروت آن در کنار همه ناپاکی‌ها، یک ذخیره ارزشمند دارد و آن گوهر اشک بر حسین فاطمه است؛ گوهر اشک بر اهل بیت است».

از سوی دیگر، گفتمان غالبی که به نوعی سردار حاکم است، تأکید بر مسأله «ارتباط متقابل ایران و اسلام» است که با تعبیر مختلف و قالب‌های بیانی متنوع به تبیین آن می‌پردازد. از جمله اینکه «جمهوری اسلامی، مرکز اسلام و تشیع است» یا به بیان شفاف‌تر، «امروز قرارگاه حسین بن علی، ایران است. بدانید جمهوری اسلامی حرم است و این حرم اگر ماند، دیگر حرم‌ها می‌مانند. اگر دشمن، این حرم را از بین برد، حرمی باقی نمی‌ماند، نه حرم ابراهیمی و نه حرم محمدی (ص)». با این اوصاف، گویا در اندیشه شهید سلیمانی، انقلاب اسلامی ایران جلوه‌ای از انقلاب و حماسه حسینی و نشأت گرفته از فرهنگ عاشورا است و به نوعی، دفاع از حرم به معنای دفاع از نظام جمهوری اسلامی است، زیرا این امر تضمین‌کننده حفاظت از مقدسات و ارزش‌های اسلامی است. این

جملات و مضامین همگی بیانگر میزان توجه خاص سردار نسبت به مقدسات دینی و نیز اظهار ارادت به ساحت مقدس اهل بیت (ع) است.

۵.۵. اخلاق‌مداری

مسأله «اخلاق» از اهمیت ویژه‌ای در آموزه‌های دینی برخوردار است. خداوند در قرآن، پیامبر اکرم (ص) را برخوردار از فضایل عظیم اخلاقی معرفی می‌کند؛ «وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ» (القلم: ۴). از همین رو، رسول خدا (ص) فرمود: «من برای نشر مکارم اخلاقی مبعوث شدم». (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۹۶) در روایات معصومین (ع) مصادیق متعددی برای مکارم اخلاقی بیان شده است. از جمله در ۲ روایت امام صادق (ع)، به ۲۰ مورد از فضائل اخلاقی نظیر یقین، قناعت، صبر، شکر، بردباری، خوش اخلاقی، سخاوت، غیرت، شجاعت و جوانمردی، استقامت در سختی‌ها، راستگویی، امانتداری، صله رحم، اطعام نیازمندان، میهمان‌نوازی، جبران کردن نیکی‌ها، رعایت حقوق همسایه، مراعات حرمت دوستان و حیا اشاره می‌شود. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۵۶؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۲۲۱)

بی تردید، شهید سلیمانی که شاگرد مکتب اسلام و اهل بیت (ع) است، رفتار و گفتارش مزین به این مکارم اخلاقی است. چنانکه مقام معظم رهبری در دیدار با دست‌اندرکاران مراسم سالگرد شهادت سردار سلیمانی در این باره می‌فرماید: «او روحیه فداکاری و نوع دوستی داشت؛ یعنی برایش این ملت و آن ملت و مانند اینها مطرح نبود؛ نوع دوست بود، واقعاً حالت فداکاری برای همه داشت. از طرفی اهل معنویت و اخلاص و آخرت‌جویی بود؛ واقعاً معنوی بود، واقعاً اهل معنا و اهل اخلاص بود و اهل تظاهر نبود. خوب این‌ها مجموعه مکارم اخلاق است، این‌ها مکارم باارزشی است. این را مردم دیدند؛ این تبلور پیدا کرد در این آدم.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹/۹/۲۶)

با مطالعه زندگی‌نامه خودنوشت سردار سلیمانی، می‌توان گفت این شخصیت وارسته با تجربه زندگی در شرایط سخت و کم‌برخوردار، آن‌چنان خودساخته، شجاع، غیور و جوانمرد بارآمده بود که در سنین نوجوانی و جوانی نیز از روحیه فداکاری و نوع دوستی برخوردار بود. از باب‌مثال، وقتی نوجوانی نحیف و حدوداً ۱۴ ساله بود، به اصرار زیاد برای پرداخت بدهی پدر بزرگوارش، به کرمان می‌رود و سخت مشغول کارگری می‌شود. (سلیمانی، ۱۳۹۹، ص ۴۲-۵۱) در ایام جوانی به همراه برادر و دوستانش که در کرمان مستأجر بودند، مرتب از هم‌شهریان‌شان و فرزندان یتیم همسایه پذیرایی می‌کردند. (همان، ص ۶۸-۶۹)

شهید سلیمانی نه تنها در زندگی معمولی، بلکه در میادین نظامی نیز اولویت ایشان، رعایت اخلاق اسلامی بود. چنانکه بعد از آزادسازی حلب، به همه مردمی که در شهر بودند، به دید یکسان توجه داشت، اصلاً برایش مهم نبود که برخی از آن افراد طرفدار داعش بودند و با رزمندگان سپاه قدس جنگیده بودند. (شیرازی، ۱۴۰۰، ص ۸۸-۸۹) با این اوصاف، می‌توان سردار سلیمانی را یکی از مصادیق بارز این آیه قرآن دانست: «وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ؛ و کسانی که با او هستند بر کافران سرسخت و در میان خودشان با یکدیگر مهربانند». (فتح: ۲۹) زیرا به همان میزان که در برابر دشمنان اسلام و انقلاب با صلابت بود، در مقابل آحاد مردم متواضع و فروتن بود.

جلوه‌های متعددی از این روحیه اخلاقی، در متن وصیت‌نامه سردار به وضوح قابل مشاهده است. ابتدا به واسطه توفیق بهره‌مندی از والدین متدین و عاشق اهل بیت (ع)، خدا را شکر می‌گوید و برای ایشان طلب رحمت می‌کند: «خداوندا، تو را سپاس که مرا از پدر و مادر فقیر، اما متدین و عاشق اهل بیت و پیوسته در راه سیر پاکی بهره‌مند نمودی. از تو عاجزانه می‌خواهم آنها را در بهشتت و با اولیائت قرین کنی». توجه شهید سلیمانی نسبت به ارزش‌های انسانی نیز نکته قابل تأملی است؛ «می‌دانید در زندگی به انسانیت و عاطفه‌ها و فطرت‌ها بیشتر از رنگ‌های سیاسی توجه کردم». بنابراین همواره اقدار مختلف مردم را با تعابیر و الفاظی محترمانه و صمیمانه نظیر «خواهران و برادران مجاهد در این عالم»؛ «برادران و خواهران عزیز ایرانی من، مردم پرافتخار و سربلند» و «برادران سپاهی عزیز و فداکار و ارثی‌های سپاهی» مورد خطاب قرار می‌دهد. کمال ادب و تواضع سردار را می‌توان در سخنانش خطاب به روحانیون و مراجع عظام تقلید مشاهده نمود: «سخنی کوتاه از یک سرباز ۴۰ ساله در میدان، به علمای عظیم‌الشان و مراجع گران‌قدر که موجب روشنایی جامعه و سبب زدودن تاریکی ... دست مبارکتان را می‌بوسم و عذرخواهی می‌کنم از این بیان ... سربازتان و دست‌بوستان». از طرفی، عفوخواهی سردار از همه از جمله بستگان، دوستان، آشنایان و هم‌زمانش در پایان وصیت‌نامه نیز متأثر از تربیت اسلامی ایشان است.

۵.۶. توجه به اصول اعتقادی و حدود شرعی

اعتقادات هر انسان، مسیر و هدف او، شیوه طی کردن مسیر و رسیدن به هدف را مشخص می‌کند. به تعبیری، اهداف و سبک زندگی انسان تا حد زیادی برخاسته از اعتقادات و نگرشهای بنیادین اوست. (تولایی، ۱۳۹۹، ص ۱۴)

اعتقاد به معاد، اصلی است که به‌همراه اقرار به حقانیت برخی دیگر از اصول دین در سرآغاز وصیت‌نامه سردار مورد توجه قرار گرفته است: «شهادت می‌دهم که قیامت حق است، قرآن حق است، بهشت و جهنم حق است، سؤال و جواب حق است، معاد، عدل، امامت، نبوت حق است» ملاحظه می‌شود همه حقایق فوق از اصول مهم اعتقادی اسلام و تشیع است. بی‌تردید، حاصل اعتقاد به اصول دین، رعایت فروع دین و احکام شرعی است. به عقیده مقام معظم رهبری، این منش از خصوصیات بارز سردار سلیمانی بوده است: «او به شدت مراقب حدود شرعی بود ... مراقب بود به کسی تعدی نشود، ظلم نشود. احتیاط‌هایی می‌کرد که معمولاً در عرصه نظامی، خیلی‌ها این احتیاط‌ها را لازم نمی‌دانند؛ او احتیاط می‌کرد». (شیرازی، ۱۴۰۰، ص ۸۷-۸۸)

به این ترتیب، می‌توان گفت که سردار سلیمانی به واسطه همین شاخصه آخرت‌گرایی و نیز میزان توجه و مراقبت از حدود شرعی، باعث می‌شود حساسیت زیادی نسبت به مسأله عاقبت به خیری داشته باشد و حتی در وصیت‌نامه نیز نسبت به عاقبت امورش، ابراز نگرانی نماید: «خدایا وحشت همه وجودم را فرا گرفته است. من قادر به مهار نفس خود نیستم، رسوایم نکن». از طرفی، او همچون یک عالم دینی در مورد یکی از عقاید راسخ مسلمانان درباره روز حساب، یعنی «عبور از پل صراط» سخن می‌گوید و با اقتباس از روایات معصومین (ع) در این باب، از جمله یک روایت نبوی و حدیثی از امام صادق (ع) که توصیف مشابه‌ای از «پل صراط» دارند: «الصِّرَاطُ أَدْقُ مِنَ الشَّعْرِ وَأَحَدٌ مِنَ السَّيْفِ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۳۱۲؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶، ص ۱۷۷)، همراه با حالتی سرشار از خوف و رجاء، به توصیف پل صراط، امکان عبور از آن و بیان احوال و دیدگاهش می‌پردازد: «خداوندا! پاهایم سست است، رمق ندارد. جرأت عبور از پلی که از جهنم عبور می‌کند، ندارد. من در پل عادی هم پاهایم می‌لرزد، وای بر من و صراط تو که از موازین نازک‌تر است و از شمشیر برنده‌تر؛ اما یک امیدی به من نوید می‌دهد که ممکن است نلرزم، ممکن است نجات پیدا کنم. من با این پاها در حرمت پا گذارده‌ام دور خانه‌ات چرخیده‌ام و در حرم اولیاءت در بین الحرمین حسین و عباست آنها را برهنه دواندم و این پاها را در سنگرهای طولانی، خمیده جمع کردم و در دفاع از دینت دویدم، جهیدم، خزیدم، گریستم، خندیدم و خنداندم و

گریستم و گریاندم؛ افتادم و بلند شدم. امید دارم آن جهیدن‌ها و خزیدن‌ها و به حرمت آن حریم‌ها، آن‌ها را ببخشی». ملاحظه می‌شود که سردار از طرفی، مانند همه انسان‌های عارف از سر تواضع، بیم عبور از پل صراط و احتمال لغزش بر روی آن دارد. اما از سوی دیگر، به واسطه گام نهادن در مسیر جهاد فی سبیل الله و همچنین اعتقاد راسخش به اصل ولایت، امید به لطف و کرم الهی و توفیق شفاعت اهل بیت (ع) دارد که بتواند انشاء الله به سلامت از پل صراط بگذرد.

لازم به ذکر است که روحیه شهادت‌طلبی و درخواست مکرر ایشان برای لقای الهی نیز به نوعی، از اعتقاد کامل ایشان به اصول دین اسلام، به خصوص آخرت‌باوری و ایمان به معاد نشأت می‌گیرد.

توجه به اصول دین	اخلاق‌مداری	عشق به اهل بیت ع	توحیدباوری	ولایت‌مداری	شهادت‌طلبی
اقرار به حقانیت اصول دین	حس نوع دوستی نسبت به مردم	اقرار به رسالت رسول خدا	اقرار به یگانگی خدا	لزوم اعتقاد به اصل ولایت فقیه	آرزوی شهادت
اقرار به حقانیت قرآن	اظهار محبت به همنوعان	اقرار به حجت بودن معصومان	اظهار محبت به خدا	لزوم التزام عملی به دستورات ولایت فقیه	لزوم بزرگداشت مقام شهدا
اقرار به حقانیت قیامت و روز حساب	توجه به ارزشهای انسانی	توفیق حرکت در مسیر اهل بیت	توصیف خدا	اهمیت اصل ولایت فقیه در میان اصول انقلاب اسلامی	لزوم تعظیم خانواده شهدا
اقرار به حقانیت بهشت و جهنم	اظهار تواضع در برابر علماء	توفیق اشک بر اهل بیت	اظهار تضرع و نیاز در برابر خداوند	اعتقاد علماء نسبت به امام خمینی	لزوم تبعیت از ارزشهای شهدا
ترس عبور از پل صراط	جلب اعتماد مردم	لزوم حفظ حریم اهل بیت	اظهار تضرع و نیاز در برابر خداوند	مرجعیت جامع امام خاتمه ای	لزوم تکریم رزمندگان اسلام
ترس از عاقبت امور	عفو خواهی از اطرافیان	توفیق تشرف به عتبات عالیات	امید به عفو و کرم الهی	لزوم دفاع و حمایت قاطعانه از ولایت فقیه	اظهار جان نثاری برای هموطنان

تصویر ۳: مهم‌ترین آموزه‌های دینی در مکتب سردار شهید سپهدی حاج قاسم

سلیمانی

۶. نتیجه گیری

قهرمانان و اسوه‌های اخلاقی در هر سرزمین به عنوان میراثی بزرگ شناخته می‌شوند که می‌توان در جهت بیداری و رشد فرهنگ و تمدن هر کشور از آنها بهره گرفت. شهید سلیمانی جزو اسطوره‌های معنوی جمهوری اسلامی ایران است که با منش و سلوک اخلاقی خویش بر قلب‌های آحاد مردم فرماندهی می‌کند. از این جهت، تبلور آموزه‌های دینی در مکتب شهید سلیمانی قابل بررسی است. با مطالعه و تحلیل محتوای وصیت نامه شهدای شاخص می‌توان زوایای پیدا و پنهان اندیشه‌های آنها را شناخت و آموزه‌های تربیتی ایشان را به ویژه، برای نسل امروز الگو قرار داد. این پژوهش با تحلیل محتوای وصیت‌نامه سردار سلیمانی نخست با هدف ادای دین به این انسان وارسته شکل گرفته و سپس در پی ارائه الگوی تعالیم انسان‌ساز جهت خودسازی افراد سامان یافته است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که مهم‌ترین مضامین دینی تجلی یافته در مکتب سردار سلیمانی براساس تحلیل محتوای وصیت‌نامه ایشان، عبارت از: «**شهادت‌طلبی و جان‌نثاری**»، «**ولایت‌مداری**»، «**توحیدباوری و اخلاص**»، «**عشق به اهل بیت (ع) و توجه به مقدسات دینی**»، «**اخلاق‌مداری**» و «**توجه به اصول اعتقادی و حدود شرعی**» است.

سردار سلیمانی که جان فدای امت ایران و اسلام بود، علاوه بر جهاد نظامی، در عرصه جهاد تبیین نیز بسیار مجاهدت نمود. او با الهام از سخنان معصومین (ع) که «**مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا**»، شرط شهید شدن را شهید بودن می‌دانست. در نتیجه، پیوسته «آرزوی شهادت» داشت و نسبت به «بزرگداشت مقام شهیدان» و «تکریم خانواده شهدا» بسیار تأکید می‌ورزید.

شهید سلیمانی در تبیین نظریه «ولایت فقیه» از دیدگاه امام خمینی (ره)، ولایت فقیه را تنها نسخه نجات‌بخش این امت می‌داند. از نظر شهید سلیمانی، نه فقط آینده تشیع بلکه آینده اسلام و موارث اسلامی در گرو بقاء محوریت ولایت فقیه است. ابراز ارادت و توصیفات سردار نسبت به مقام ولایت و امامین انقلاب بی‌نظیر است. او ولایت فقیه را رنگ خدا و معیار تشخیص حق از باطل معرفی می‌کند. همچنین خیمه ولایت را خیمه رسول خدا (ص) عنوان می‌نماید و بر لزوم دفاع جانانه از آن، بسیار تأکید می‌ورزد و در نهایت، خطاب به مراجع عظام تقلید، راه صحیح را حمایت بدون هرگونه ملاحظه، از انقلاب، جمهوری اسلامی و ولی فقیه می‌داند.

شهید سلیمانی که تربیت یافته مکتب اسلام و امام خمینی (ره) است، شروع هر حرکتی را مبتنی بر بینش صحیح و توحیدباوری می‌دانست. نیایش‌های عاشقانه و عارفانه ایشان با معبود

مثال زدنی است. عشق الهی و ابراز تواضع و بندگی در درگاه پروردگار را با نهایت تضرع و بندگی اظهار می‌نماید. به اعتقاد او، تمام کارهایش فقط برای رضای خدا بوده و تنها به عفو و کرم الهی امیدوار است. شهید سلیمانی با معرفت به حق اهل بیت (ع)، از عمق جان شیفته خاندان عصمت (ع) بود و نعمت اشک بر مظلومیت اهل بیت (ع) را با ارزش‌ترین نعمتهای الهی برمی‌شمارد و باتمام وجود، نسبت به حضرت زهرا (س) و امام حسین (ع) عشق می‌ورزید.

سردار سلیمانی شخصیتی خود ساخته، شجاع، غیور و جوانمرد داشت و منش اخلاقی، روحیهٔ فداکاری و نوع‌دوستی وی زبانزد خاص و عام بود. گویا مجموعه مکارم اخلاقی در وجودش تبلور یافته بود. او که با تربیت اسلامی رشد کرده بود، نه تنها در زندگی عادی، بلکه در میادین نظامی نیز اولویت اولش، رعایت اخلاق اسلامی بود. اعتقاد راسخ سردار به اصول دین اسلام، به‌خصوص آخرت باوری و ایمان به معاد، باعث شده بود که همواره نسبت به رعایت حق الناس و حدود شرعی، حساسیت خاصی داشته و نگران عاقبت امور باشد. بنابراین شایسته و بایسته است که سایر مسئولان، مدیران، کارگزاران و فرماندهان نیز در نظام جمهوری اسلامی ایران و در سطح بین‌المللی نسبت به رعایت مسائل دینی، تربیتی و اخلاقی توجه ویژه‌ای داشته باشند.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه. شریف الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ ق). تحقیق: صبحی صالح، قم: هجرت.
۳. آریانزاد، سعید؛ جانی‌پور، محمد (۱۳۹۲). نغمه‌های سرخ (تحلیل محتوای وصیت‌نامه‌های شهدای دانشگاه امام صادق علیه‌السلام)، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۴. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). الأمالی (للصدوق)، تهران: کتابچی.
۵. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق). کمال الدین و تمام النعمه، تهران: اسلامی.
۶. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه، قم: اسلامی.
۷. اصغری، ملیحه (۱۴۰۱). «تبیین الگوی مدیریتی شهید سلیمانی در جبهه مقاومت (یک مطالعه سنتز پژوهی)»، فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۱(۳)، ۱۷۷-۱۹۹.
۸. بابایی طلا تپه، محمد باقر (۱۳۹۹). بیابید این گونه باشیم (مبانی و اصول مکتب شهید سلیمانی). تهران: دانشگاه امام حسین (ع).

۹. باردن، لورنس (۱۳۷۴). تحلیل محتوا، ترجمه: محمد یمنی دوزی سرخابی؛ ملیحه آشتیانی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۰. بحرانی، هاشم بن سلیمان (۱۴۱۵ ق). البرهان فی تفسیر القرآن، قم: بعثت.
۱۱. برزویی، محمدرضا؛ جمالی زواره، زهره (۱۴۰۱). «بازشناسی مؤلفه‌های اسطوره ماندگار مقاومت اسلامی؛ «شهید چمران» و «شهید قاسم سلیمانی» از کلام مقام معظم رهبری»، فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۱۱(۲).
۱۲. برسم، محمد (۱۳۹۹). راز محبوبیت حاج قاسم، قم: چاپکو.
۱۳. بهشتی، یاسر؛ البرزی، هادی (۱۳۹۹). «تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهید سید حاج قاسم سلیمانی»؛ نشریه مطالعات دینی رسانه، سال دوم، بهار و تابستان، ص ۲-۱۸.
۱۴. تولائی، محمدعلی (۱۳۹۸). شرح دلبری (شرحی بر وصیت‌نامه سردار شهید حاج قاسم سلیمانی)، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۵. جانی‌پور، محمد (۱۳۹۶). «مؤلفه‌های قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران بر مبنای تحلیل محتوای وصایای شهدای جنگ تحمیلی»، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، ۳(۹)، ۱۱۹-۱۵۰.
۱۶. جلیلیان، حسین (۱۳۹۹). «الگوی تفکر راهبردی مدیران جهادی براساس وصیت‌نامه الهی سیاسی شهید قاسم سلیمانی»، نشریه مدیریت اسلامی، شماره ۱۱۳، ص ۹۳-۱۱۱.
۱۷. جوادی‌آملی، عبدالله (۱۳۸۳). توحید در قرآن، تحقیق: حیدر علی ایوبی، قم: اسراء.
۱۸. خمینی، روح‌الله (۱۳۸۲). صیغه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۹. زرگران خوزانی، محمدرضا؛ شریف‌پور شوشتری، مهدی (۱۴۰۰). «ابعاد تربیت شناختی، گرایشی و رفتاری در مکتب سردار شهید حاج قاسم سلیمانی با رویکرد جهادی و جهان شمول»، اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، شماره ۲۲، ص ۷۳-۸۸.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل، مصحح: حسین احمد، مصطفی، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۱. سلیمانی، قاسم (۱۳۹۹). از چیزی نمی‌ترسیم (زندگینامه خودنوشت قاسم سلیمانی)، تهران: مکتب حاج قاسم.
۲۲. شیرازی، علی (۱۳۹۹). شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی، قم: خط مقدم.
۲۳. شیرازی، علی (۱۴۰۰). حاج قاسمی که من می‌شناسم، به کوشش: سعید علامیان، قم: خط مقدم.

۲۴. شیردل، معصومه (۱۳۹۷). «تحلیل محتوای سیره حضرت علی (علیه السلام) در برخورد با اصحاب جمل»، رساله دکتری تخصصی، اساتید راهنما: بی بی سادات رضی بهابادی؛ فتحیه فتاحی زاده، دانشگاه الزهرا (س).
۲۵. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ ق). مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
۲۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق). الأملی، قم: دار الثقافة.
۲۷. فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۸. فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۰۶ ق). الوافی، اصفهان: کتابخانه امام امیر المؤمنین علی علیه السلام.
۲۹. فیضی، رضا؛ ندافان، مسعود؛ باباهادی، محمد باقر (۱۴۰۰). «واکاوی مؤلفه‌های مکتب شهید سردار سلیمانی»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورا اسلامی، اردیبهشت، ص ۳۸۸-۴۰۸.
۳۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
۳۱. کرپیندورف، کلوس (۱۳۸۳). تحلیل محتوا: مبانی روش شناسی، ترجمه: هوشنگ نایی، تهران: نی.
۳۲. کریمی، عبدالمجید (۱۳۹۹). رفیق خوشبخت ما، مشهد: آستان قدس رضوی؛ زائر رضوی.
۳۳. لیالی، رحیم؛ شمایی، جمال (۱۴۰۰). بصیرت در مکتب حاج قاسم، تهران: آفتاب گیتی.
۳۴. مجموعه نویسندگان (۱۳۹۹). خاتم سلیمانی، تهران: انقلاب اسلامی.
۳۵. مصباح یزدی، حسین (۱۳۸۴). آموزش عقاید، تهران: بین الملل؛ سازمان تبلیغات اسلامی.
۳۶. مطهری، مرتضی (۱۳۶۲). انسان در قرآن، قم: صدرا.
۳۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). ولاءها و ولایتها، قم: صدرا.
۳۸. مؤسسه مکتب حاج قاسم (۱۳۹۸). میثاق نامه مکتب حاج قاسم، تهران: شهید کاظمی.
۳۹. موسوی، سید محمد (۱۳۹۸). «مکتب شهید حاج قاسم سلیمانی در دفاع از حریم اهل بیت (ع)»، فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی، ۸(۱)، ۷۵-۱۰۰.
۴۰. نجاران طوسی، حامد (۱۳۹۹). «مفهوم «مکتب» در منظومه فکری امام خامنه‌ای (دام‌ظله)»، سلسله همایش‌های بین المللی گام دوم انقلاب اسلامی ۱، ۲۱-۲۱.

۴۱. نیومن، ویلیام لارنس (۱۳۹۰). شیوه های پژوهش اجتماعی: رویکردهای کیفی و کمی، ترجمه: حسن دانایی فرد؛ حسین کاظمی، تهران: کتاب مهربان نشر.
۴۲. نئوندورف، کیمبرلی ای (۱۳۹۵). راهنمای تحلیل محتوا، ترجمه: حامد بخششی؛ وجیهه جلائیان بخشنده، مشهد: جهاد دانشگاهی.
۴۳. هومن، عباس (۱۳۹۳). راهنمای عملی تحلیل محتوا، تهران: مبتکران، پیشروان.
۴۴. پایگاه حفظ و نشر آثار آیت العظمی خامنه‌ای: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=47021>
45. Ali Soufan, (2018) "Qassem Soleimani and Iran's Unique Regional Strategy," CTC Sentinel 11:10
46. Gen. Soleimani's Mission to Continue Unabated, Senior General Says," Tasnim News, January 4,
47. Tabatabai, A. M. (2020). After Soleimani: What's next for Iran's Quds force. CTC Sentinel, 13(1), 28-33.